

ДАВНЯ ТА НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

О.П.Кривошій

ЖІНКА І УКРАЇНСЬКЕ ПРАВОСЛАВ'Я XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Питання місця і ролі жінки в духовній культурі українського народу XVI – першої половини XVII ст. тісно пов'язане зі становищем української православної церкви та з релігійним рухом, що розгорнувся на українських землях у зазначений період, коли вони були включені до складу Польської держави і приведені, за висловом М.Грушевського, в тісний зв'язок з її політичним і культурним життям [8, с.156]. Воно, в свою чергу, було втягнуте контрреформаційним рухом у справі прогресуючого становлення західноєвропейської цивілізації. Католицька церква досить вороже ставилась до жінки, вбачаючи в ній істоту “нижчу за чоловіка” [11, с.234]. Подібні настрої у ставленні церкви до жінки побутували і в православної Московській державі.

На українських землях ситуація складалась дещо інакше. Українська церква, будучи лише номінально залежною від константинопольського патріархату, почувала себе досить вільною і незалежною. Більше того, українське народне життя “не прийняло ортодоксії, а залишилось назавжди при певній духовній і релігійній свободі – ширшій погляді на віру і мораль” [19, с.87-95].

Адже, незважаючи на прийняття Київською Руссю християнства і прилучення до східної церкви, руські князі обходять догматичні розбіжності і свідомо прагнуть зберегти, крім приналежності до східної церкви і культури, ще й контакти з Заходом [20].

Лише з X по XIII ст. країни Західної і Східної Європи “дали на українські княжі двори 60 своїх князівен, а взяли 55 українських” [4]. І це попри католицьке подружнє право та гальмуючі постанови грецьких київських митрополитів. Більше того, мати Данила Галицького, як виразно пише американський історик Павло Грицак, княгиня Анна Романова гаряче схилила Данила прийняти корону, тобто православна монахиня вмовляла сина прийняти корону від самого папи [7, с.106]. На думку П.Грицака, подібні контакти із західною цивілізацією були в XIII ст. досить поширеними [6, с.107]. “Українське суспільство “узахіднювалося” культурно й ідеологічно, хоч не відмовлялося від свого традиційного православ'я” [7]. Окрім того, течія поборювання існувала на українських

землях поряд з течією толерування і навіть запозичення дечого із старої дохристиянської релігії [20, с.98].

Отже, відносна “неагресивність” церковноправославних інститутів на українських землях сприяла виробленню своєрідної системи поглядів, яку О.Гуревич влучно назвав “народним світоглядом” і в якому жінка посідала упривілейоване становище [10, с.140-142]. В результаті успадковані від глибокої давнини вірування і християнська релігія, перебуваючи водночас і в постійній взаємодії і в антагонізмі, являли собою два синхронних аспекти свідомості, створюючи специфічну єдність, в якій переважаним, на наш погляд, все таки був язичницький фактор. Як наслідок, українська церква змушена була рахуватися з сильною течією “народного світогляду”, який не сприймав візантійської ортодоксії у ставленні до жінки і жінки-матері. За словами М.Грушевського, нездорове явище припинення жінки “на щастя, на нашій ґрунті не мало такого успіху, як у Московщині, де впливи візантизму взагалі дійшли останніх крайностей” [14, с.107]. Українська церква не заперечувала ні визначне місце матері в українській родині, ні майже паритетність жінки в церкві, ні її права та обов'язки. Не перешкождала вона і активній участі жінок в житті громади [8, с.35; 22, с.144-148; 4, с.270].

За твердженням польського історика Антонія І, набожність, яка “вирізняла польських жінок, не мала якось часу розвинути на окраїнах і до релігійних питань відносились там байдуже” [13]. Беручи до уваги певну тенденційність, яку проявляли польські історики у висвітленні життя і побуту “нецивілізованого” народу, мусимо зазначити, що випадки “байдужості” населення українських земель до церковних обрядів і традицій засвідчує ряд документів. Так, в Люстрації Барського староства 1565 р. сказано, що угоди про шлюб і розлучення жителі укладали без участі церкви і навіть світської влади. Представникам останньої лише повідомлялось про укладення угоди і при цьому сплачувались податки, які по селах збирали отамани, а в містах війти [1, с.8-10].

З канонічної точки зору такі шлюби повинні були бути незаконним співжиттям, але простий люд, а деякою мірою і вищі прошарки українського суспільства, традиційно вважали подібні акти законними. Адже українське звичаєве право виробило погляд на шлюб, як на простий договір, що вільно укладався і розривався з волі пошлюблених [23, с.412; 25; 1, с.32,614]. Для того щоб такий договір набув в очах суспільства силу законного шлюбного союзу, вимагалось публічне виконання “віками встановленого ритуалу: “змовини”, “заручини” і “весілля”, яке супроводжувалось традиційними обрядами, що склались в дохристиянські часи” [12, с.657].

Церква змушена була якщо не миритися, то сприймати і узаконювати “весільні” шлюби церковним вінчанням. Стає очевидним, що серед населення українських земель “церковне вінчання в XVI–XVII ст. і навіть на початку XVIII не являло необхідної умови для того, аби шлюб був визнаний законним перед лицем суспільства і навіть перед лицем держави. Хоча в більшості випадків це таїнство виконувалось, проте мало лише значення акту релігійного, а не юридичного [1, с.40]. Не воно скріплювало шлюбний союз, адже, повінчані жених і наречена так само легко до “акту весільного” могли розірвати передшлюбний договір, як і невінчані” [15, с.10].

Врешті, не церковне вінчання було початком дійсному шлюбові, а “лише “весілля” [23, с.412]. Церква мирилася і з тим, що ініціаторами укладення шлюбу на українських землях часто були самі жінки [6, с.20-25]. В разі невдачі подружжя могло дуже легко розірвати шлюб. Для католицької Європи цей, поширений на Україні в XVI–XVII ст., звичай (брав свій початок у давньоруському праві) був майже фантастичним [23, с.412]. Розлучення були на Україні звичайним явищем, і церква, знову ж таки, мирилася з цим звичаєм і навіть сама проводила розлучення подружжя [3, с.270-332].

Виявлені автором у рукописному відділі Національної наукової бібліотеки ім. В.Вернадського матеріали підтверджують сказане. Так, в архіві О.І.Левицького (ф.81) зберігається неопублікований начерк “До історії шлюбних відносин на Україні. Іван Величковський та Євфимія Заруцька”, в якому О.Левицький підкреслює, що при укладенні шлюбів, як і при їх розриві, “роль духовної влади обмежувалась лише тим, що вона своїм авторитетом утверджувала звершене дійство. Ці погляди на шлюб в XVI–XVII ст. були ще настільки інтенсивні, що саме духовенство знехотя підкоряється їм” [25].

Інколи жінка сама була ініціатором розриву шлюбу, як світського, так і церковного, і першою подавала “протестацію” [23, с.412; 13, с.142]. Церква в цьому випадку визнавала за жінкою право розірвати шлюб за власною ініціативою. В XVI–XVII ст. “південноруська церква не відмовлялась благословляти повторний шлюб, а інколи й третій, або четвертий” [1, с.44], про що й мови не могло бути в католицькій Європі.

О.Левицький говорить навіть про випадки, коли на Волині укладались четверті і п'яті шлюби і це “не викликало ніякого протесту з боку духовенства” [17, с.177]. Тим самим православна церква на українських землях в XVI – першій половині XVII ст. визнавала за жінкою рівні з чоловіком шлюбні права і сприймала жінок усіх суспільних станів як повноправних членів суспільства [16; 5, с.272; 23, с.413]. І коли під впливом боротьби з унією в українському суспільстві виник релігійно просвітни-

цький рух, з'явилося “немало найдостойніших жінок, що діяльно подвизалися на користь церкви” та сміливо ставали на захист православ'я.

Необхідно зазначити, що боротьба жінок вищих суспільних станів за православну церкву була викликана не релігійним почуттям і не бажанням врятувати саму церкву. За влучним виразом М.Грушевського, “хотіли не самих успіхів церкви, а відродження національного поступу й життя” [17, с.176]. А вже на межі XVI–XVII сторіч православ'я стає в Україні прапором боротьби із засиллям польської мови та польської культури в цілому. Релігійні ідеї стали в цей період символом, головними цінностями, навколо яких консолідувалась самосвідомість українського етносу [24, с.29]. Коли в 1596 р. Володимир-Волинський єпископ учинив погром у православній церкві м. Володимира, дружина каштеляна Брацлавського Марія Загоровська подала до суду скаргу на єпископа, який нечужано образив православну святиню [5, с.132].

Будучи матеріально незалежними, жінки, часто за життя чоловіків, робили великі внески на фундацію і оздоблення церков та монастирів. В пам'ятнику Києво-Печерського монастиря згадано багато жінок, які вносили свої офіри [23, с.412; 21, с.69]. Більше того, ігуменія Афанасія Салтановна Юдицька, вдова шляхтича Саломія, навіть віддала Києво-Печерській лаврі всі свої помістя на Чернігівщині [21, с.69].

Те ж саме зробила і вдова чернігівського скарбника Катерина Угорницька [22, с.52] та багато інших.

Деякі жінки засновували богадільні, школи і навіть монастирі. Так, Олена Горностаєва, уроджена княжна Чарторийська, фундаторка Пересопницького монастиря на Волині (1596 р.), сама склала для нього чудовий гуртожитний статут і влаштувала при ньому шпиталь для убогих і недужих та школу для науки дітей [19, с.112-130; 8, с.320].

В кінці XVI ст. при церкві Успенія в Почасві фондує монастир Анна Гойська, дружина земського Луцького судді [9, с.265]. Раїна Могилянка, вдова Михайла Вишневецького, по смерті його не лише підтверджує фундації чоловіка на Густинський і Лядинський монастирі, але й сама фондує Мгарський монастир під Лубнами [26]. В 1615 р. Гильшка Гулевичівна засновує київський монастир Богоявлення на Подолі [16, с.47-55]. В місті Гощі в 1639 р. засновує монастир остання з роду Гойських, княгиня Раїна Соломирецька, каштелянова смоленська [9, с.265]. В 1637 р. волинська шляхтянка Раїна з Боговитинів Ярмолинська заснувала монастир в своєму маєтку Загайцях Кременецького повіту [9, с.265].

Тим самим заснування жінками православних монастирів, шкіл і богадільень розглядалось, швидше, не як вияв релігійного почуття, а як символ, головна цінність відродження давнього “руського” життя, яке цуралося станової виключності. А вже в зазначений період активну участь у

заснуванні монастирів брали “міщане і навіть селяни” [9, с.265]. Міщанка з міста Яворова Маргарита Грицківна фундує Яворівський монастир Св. Трійці біля села Луки [9, с.265].

Проте, реалізація прав і свобод жінок відбувалася в своїх можливостях і на своєму рівні, що, однак, ніяк не заперечувало їхньої соціальної значимості.

Введені автором до наукового обігу документи свідчать, що в XVI – першій половині XVII ст. православна церква ще не мала рішучості, аби ставити жінці якісь перешкоди в родинному житті. Так, в 1585 р. в книгу земську Луцьку був занесений запис про одруження польського жовніра Балцера Мартишевського з княгинею Софією Сокольською. Обряд вінчання проводили католицький ксьондз і православний священник [1, с.438]. Подібні випадки були досить поширені серед вищих суспільних станів. Ініціаторами подібного укладання шлюбів часто були жінки, які вирішували, якого священика – православного чи католицького разом або обох – слід запрошувати.

А от шляхтянка Раїна Русиновна в 1572 р. занесла до книги гродської Луцької заяву про те, що вона “в срок являлась на суд духовный по делу о её с мужем разводе” [1, с.270].

Розлучення подружжя відбувалось, часто, і без участі духовних осіб, про що свідчать записи в гродських і замкових книгах Волинського та Київського воєводств [1, с.332; 3].

За висловом М. Грушевського, у вказаний період церква в родинні відносини взагалі “мішалася дуже мало і обережно” [8, с.256].

Жінка на українських землях не відчувала над собою церковної опіки і зневаги, як це було в європейських країнах та в православній Московській державі, і в повсякденному житті сповідувала не релігійні етичні норми, а традиції і звичаї предків.

Таким чином, толерантність церковноправославних інститутів на українських землях і значний вплив дохристиянських вірувань сприяли виробленню своєрідної язичницько-християнської системи поглядів – “народної свідомості”. Українська церква змушена була рахуватися з сильною течією народного світогляду, який не сприймав візантійської ортодоксії у ставленні до жінки-матері. Вона християнізувала ряд язичницьких звичаїв, в тому числі і шанобливе ставлення до жінки-матері, Великої богині.

Джерела та література

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волинском генералгубернаторе. – Т. III. – Ч. VIII. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. – К., 1909.

2. Летопись Густынского монастыря.
3. Анастасій Григорій Великий. Релігія і церква – основні душі української історії // Релігія в житті українського народу. – Мюнхен-Рим-Париж, 1966.
4. Антоний І. Украинские женщины // Киевская старина. – 1883. – Июнь.
5. Батюшков Л.Н. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – Спб., 1888.
6. Боплан Г. Опис України. – Л., 1990.
7. Грицак П. Галицько-Волинська держава. – Нью-Йорк, 1958.
8. Грушевський М.С. Духовна Україна. – К., 1994.
9. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.V. – К., 1994. – С.265.
10. Гуревич А.Я. Проблемы средневековой народной культуры. – М., 1981.
11. Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – М., 1990.
12. Ефименко Т. Обычное право украинского народа // Украинский период в его прошлом и настоящем. – Петроград, 1916.
13. Ефименко А.Я. История украинского народа. – К., 1990.
14. Кресальний Н. Ів. Софійський заповідник у Києві. – К., 1960. – С.107.
15. Левицкий О. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII ст. // Киевская старина. – 1900. – Кн.1.
16. Левицкий О. Анна-Алоиза, княжна Острожская // Киевская старина. – 1883. – Сентябрь. – С.329-330
17. Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // Киевская старина. – 1901. –Т.LXXIV. – Июль-август.
18. Луговой О. Визначне жіноцтво України. – К., 1994.
19. Мірчук Ів. Світогляд українського народу // Генеза. – 1994. – № 2. – С.87-95.
20. Микитюк Б. Християнські і позахристиянські елементи в українських народних звичаях // Релігія в житті українського народу. – Мюнхен-Рим-Париж, 1966.
21. Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII в. – Прага, 1924. – Т.1.
22. Патрило І. Вплив християнства на українське законодавство // Релігія в житті українського народу. – Мюнхен-Рим-Париж, 1966. – С.144-148.
23. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Київ, 1912. – Т.1.
24. Пустотін В. Самосвідомість нації // Розбудова держави. – 1993. – № 3. – С.29.
25. Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського Академії наук України. Інститут рукописів. – Ф.61. – Спр.861.
26. Там само. – Спр.862.